

**ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ
TOPICAL ISSUES OF SOCIOLOGY**

FTAMP 04.11

<https://doi.org/10.51889/2959-6270.2023.82.2.001>

Г.М. Жуматова,^{1*} Т.А. Чаусова,¹ Н.С. Байжуманова¹

*Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды Техникалық Университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы*

**БУЛЛИНГ ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГ –
ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ**

Аңдатпа

Бүгінгі таңда буллинг өте кең таралған және жаппай белең алған күрделі мәселе. Мектептегі жасөспірімдер психологиялық зорлық-зомбылықтың бұл түрімен жиі кездеседі. Орта және жоғары сыныптарда жасөспірімдер айналасындағы адамдардың, атап айтқанда құрдастарының мақұлдауы мен қолдауын зәру. Бұл қажеттілік буллинг құрбандарын психологиялық қорлау жағдайында одан да осал ете түседі. Ақпараттық технологиялар мен басқа да байланыс құралдарының дамуымен қорлау шынайы өмірден интернетке өтті және «кибербуллинг» деп аталады. Буллингтің да, кибербуллингтің де қауіптілігі білім алушылар арасында ересектерден жасырын жүруі мүмкін. Буллингтің жасырын өту мүмкіндігі қарсы тұруды қиындатады, өйткені сырттан жағдай қолайлы болып көрінуі мүмкін. Сол себепті құбылыстың нақты ауқымы айқын емес және оны бағалау мен үнемі нақтылау қажет.

Түйін сөздер: буллинг; кибербуллинг; агрессия; мазасыздық; қорқыту, буллингті алдын алу; психологиялық климат; мектеп, жасөспірімдер, буллингтің формалары.

Жуматова Г.М.,^{1} Чаусова Т.А.,¹ Байжуманова Н.С.¹*

*¹Қарагандинский технический университет им. А. Сагинова,
Қараганда, Республика Казахстан*

**БУЛЛИНГ И КИБЕРБУЛЛИНГ –
КАК СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА**

Аннотация

Сегодня буллинг является очень распространенной и серьезной проблемой. Подростки в школе часто подвергаются этому виду психологического насилия. В средних и старших классах подростки нуждаются в одобрении и поддержке окружающих, особенно сверстников. Эта потребность делает жертв травли еще более уязвимыми для психологического насилия. С развитием информационных технологий и других средств коммуникации буллинг переместился из реальной жизни в Интернет и получил название «кибербуллинг». Опасности как буллинга, так и кибербуллинга могут быть скрыты от взрослых среди учащихся. Подлость травли затрудняет сопротивление, так как ситуация может казаться благоприятной со стороны. Поэтому точный масштаб явления не ясен и нуждается в оценке и постоянном уточнении.

Ключевые слова: буллинг; кибербуллинг; агрессия; тревога; запугивание, предотвращение буллинга; психологический климат; школа, подростки, формы буллинга.

Zhumatova G.,^{1} Chausova T.,¹ Bayzhumanova N.¹*

*Abylkas Saginov Karaganda Technical University
Karaganda, Republic of Kazakhstan*

BULLING AND CYBERBULLYING – AS A SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEM

Annotation

Today, bullying is a very common and complex problem that has gained mass Belen. Adolescents at school often face this type of psychological abuse. In middle and senior classes, adolescents need the approval and support of the people around them, in particular their peers. This need makes bullying victims even more vulnerable in the face of psychological abuse. With the development of Information Technology and other means of communication, bullying has passed from real life to the internet and is called "cyberbullying". The dangers of both bullying and cyberbullying can occur secretly among learners from adults. The possibility of a hidden bullying pass makes it difficult to resist, because from the outside the situation may seem favorable. For the same reason, the exact scale of the phenomenon is not clear and needs to be evaluated and constantly clarified.

Keywords: bullying; cyberbullying; aggression; anxiety; bullying, prevention of bullying; psychological climate; school, adolescents, forms of bullying.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда қазіргі білім беру жүйесінде қойылған ең өзекті міндеттердің бірі-қауіпсіз ортаны құру және қолдау. Айта кету керек, бұл тұрғыда «қауіпсіздік» ұғымы оқушыларды қорғауға байланысты техникалық жабдықтар мен іс-шараларды ұйымдастыру емес, мектеп ұжымдарында жайлы психологиялық атмосфераны құруды білдіреді. Қауіпсіздік сезімі оқушылардың жалпы психоэмо-ционалды жағдайына тікелей әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар табысты дамудың кепілі болып табылады. Белгіленген тапсырманы орындау білім беру процесіне қатысушылар арасындағы қатынастардың сипатын зерттеудің әртүрлі тәсілдерін қарастыру қажеттілігін білдіреді [1].

Осыған байланысты, соңғы уақытта білім беру мекемелеріндегі буллинг мәселесіне көбірек көңіл бөлінуде. Мектептегі зорлық-зомбылық қазіргі білім беру жүйесінің маңызды мәселесі болып отыр. Өкінішке орай, айдап салу немесе қорқытуды кез-келген мектепте кездестіруге болады. Әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде буллинг білім беру процесіне қатысушылардың қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Буллинг салдары – тікелей де және жанама түрде – оқушылардың зияткерлік және жеке тұлғалық дамуына теріс әсер етеді. Өкінішке орай, көптеген оқушылар мен олардың ата-аналары буллингтің баланың дене және менталдық денсаулығы үшін зияны туралы жеткілікті біле бермейді. Соңғы уақытта біздің елімізде балалар ортасында буллингті ерте анықтау және алдын-алу мәселелеріне көп көңіл бөлінуде. Осылайша, буллингтің алдын алу мәселесі қазіргі кезде өзекті болып табылады.

ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Ең алдымен, мектептегі буллинг мен кибербуллинг мәселесінің теориялық аспектілері өте нашар өңделгенін атап өткен жөн. Зерттеудің көптігіне және мәселенің өзектілігіне қарамастан, шын мәнінде, осы саладағы психологиялық ғылыми ақпараттың бастапқы жинақталу сатысында. Буллинг сияқты құбылысы туралы айтпас бұрын, оған нақты анықтама енгізу керек. Д. Олвеустің пікірінше, буллинг (қорқыту) – бұл әлеуметтік биліктің немесе физикалық күштің теңсіздігін қамтитын қасақана, жүйелі түрде қайталанатын агрессивті мінез-құлық [2].

Д.А.Кутузованың жұмысында айтылғандай, бүгінгі таңда балалар мен мектеп қауымдастықтарындағы буллинг маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені ол жеке тұлғаның дамуындағы ауыр психологиялық жарақаттар мен мінез-құлықтың бұзылуы кей жағдайларда өзіне қол жумсау әрекеттеріне әкелуі мүмкін [3].

XXI ғасырда технологияның дамуы кибербуллинг немесе интернет-қорлау сияқты жаңа құбылыстың пайда болуына әкеледі. Кибербуллингтің нақты анықтамасы әлі тұжырымдалмаған. Шын мәнінде, бұл желідегі бір немесе бірнеше адамның басқа адамға қатысты агрессивті әрекеттері, әрекеттесудің алуандығының кибербуллингтің әртүрлі формаларының пайда болуына мүмкіндік берді.

Ресейде буллингті И.С. Кон, О.Л. Глазман, И.Бердышев. А.А. Бочавер және К.Д. Хломов зерттеудің үш негізгі тәсілін анықтады: диспозициялық, уақытша және контекстік. Әртүрлі ғалымдар «буллингті» қорлау, террор, зорлық-зомбылық, мінез-құлық үлгісі, агрессия, өзара әрекеттесу стереотипі, жағдай және

т.б. деп түсінеді. Бұл тұжырымдаманың әлі күнге дейін біртұтас нақты анықтамасы болмағанына қарамастан, барлық ғалымдар буллинг – бұл ұзақ уақыт бойы орын алатын қорлау деп келіседі. Зерттеушілер сонымен қатар буллинктің физикалық және психологиялық көріністері бар екенін атап өтті.

Буллинг мәселесінің алғашқы жүйелі зерттеулерін скандинавиялық зерттеушілер: Д.Ольвеус, П.П. Гейнеман, А.Пикас, Э.Роланд болды. Авторлардың тұжырымдамасы бойынша буллинг түсінігі – (ағылшын тілінен аударғанда bully) қудалау, кемсіту және дискриминация деп анықтады.

Уақыт өте келе буллинкті зерттеу британдық ғалымдарды да қызықтырды. Олар: В.Т. Ортон, Д.А. Лейн, Д.П. Таттум, Э.Мунте. Таттум буллинкті тұлға өзін қоғамнан оқшауланған, қорққан, іс-әрекет бостандығынан айырылғандай және өзін әлсіз және дәрменсіз сезінеді, өзге адамдардан ұзақ уақыт бойы физикалық түрде шабуыл алған немесе қорқытумен қоса зорлық-зомбылықтың ерекше түрі деп түсіндірді.

Д.Лэйн өзінің зерттеулерінде Э.Роландтың еңбектеріне сүйеніп, буллингке түсіндірме жүргізді: қорлау физикалық немесе психикалық сипатта, ол қысқа мерзімді де, ұзақ мерзімді де болуы мүмкін. 1970-1980 жылдардағы «буллинг» тақырыбының алғашқы зерттеушілерінің бірі: П.Хайнеман, А. Пикас, Э.Роланд, Д.Ольвеус және т. б. болып табылады. Осы құбылысты тереңірек зерттеу және түсіну мақсатында алғашқы зерттеулер жүргізілді. Д.А. Лэйн өз еңбегінде буллинг тақырыбына арналған, буллинг мәселесіне деген көзқарас оның түрлері туралы ақпаратты қамтитын еңбектері шыққаннан кейін өзгерді. Буллинг мәселесін қарастырудың негізі мен қабылданған тәсілдерін сипаттауда Э.Роланд пен Э. Мунте шығармаларының жариялануы да маңызды рөл атқарды [4].

С.Китай және Дж.В. Патчи кейбір американдық зерттеушілер интернетте болуы мүмкін кез келген қудалау түрімен кез келген тәжірибені қамтитын кибербуллинктің жеткілікті кең анықтамасын ұсынады. Басқалары зиянның белгілі бір түрлеріне ғана назар аударады, мысалы, қорлау немесе физикалық зорлық-зомбылық қаупі, тартусыз қорлау және балағат сөздер сияқты басқа формалар. Сондай-ақ, кибербуллинктің өтетін орны туралы мәселе ашық, өйткені нақты түсінік жоқ. Кейбіреулер бұл толығымен интернет кеңістігі деп санайды, ал басқалары тек веб-камера немесе онлайн ойын желілері сияқты технологияларды қарастырады.

Е.Р. Южанинова өзінің «Интернет жастардың өзін-өзі жүзеге асырудың жаңа кеңістігі ретінде» атты еңбегінде Кибербуллинктің келесі формаларын бөліп көрсетеді: анонимді қауіптер, жеке ақпаратты пайдалану; киберді иеліктен шығару(қарым-қатынас шеңберінен шығару), флеминг (қақтығысқа айналатын сөз тіркестерімен алмасу), виртуалды тұлғаның егізін құру (доппелгангердің айыптаушы мінез-құлқы бастапқы виртуалды тұлғаның беделін бұзады), киберқауіпсіздік, хепчислепинг (камераға түсірілген және желіде орналастырылған нақты зорлық-зомбылық көріністері) [3].

Жыл сайын бұл проблеманы жариялау, сондай-ақ оны шешу жолдарын зерттеу тек басқа елдерде ғана емес, Қазақстанда да біртіндеп дами отырып, барған сайын танымал бола бастады. Бүгінгі таңда біздің елімізде мектептегі буллингті алдын алуға және тоқтатуға бағытталған жоспарлы жұмыс жүргізілмейді, сондықтан бұл мәселені қарастыру өте маңызды.

Әдебиеттерді талдау әлемдік қауымдастықтағы буллинг және кибербуллинг мәселелерін зерттеу бастапқы эмпирикалық материалды жинау кезеңінде феноменологиялық базаны құру сатысында екенін көрсетеді. Буллинг және кибербуллинг тақырыбындағы әдебиеттер бөлімі зерттелетін аймақтағы әртүрлі қорлау рөлдерінің жиілігін сипаттайтын жалпы статистикалық жинақ сияқты бағыттардың танымалдылығын, сондай-ақ мектептегі буллинг мен кибербуллинктің негізгі формаларын сипаттады. Сонымен қатар, жұмыстардың көпшілігінде мектеп ұжымының ішінде және оның сыртында кибербуллинктің түбегейлі айырмашылықтарының жоқ екенін байқауға болады.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУ

Мектептегі буллинг – бүгінде әлемнің көптеген елдерінде кең таралған әлеуметтік құбылыс. Д. Ольвеус «буллинг» әлеуметтік күш пен физикалық күштің теңсіздігіне негізделген мақсатты, үнемі қайталанатын, агрессивті мінез-құлық ретінде анықтайды. Бұл құбылыс көбінесе формальды, жасанды түрде құрылған ұжымдарда пайда болуы мүмкін. Білім беру жүйесінде бұл мектеп сыныптары немесе студенттік топтар болуы мүмкін. Мектептегі буллинг-бұл басқа адамға оның еркіне тікелей (физикалық және ауызша агрессия арқылы) немесе жанама (қауесет пен өсек тарату, елемей, қабылдау, баланы басқа баланың немесе балалар тобының қудалауы) әсер ету [5].

Осы анықтамаға сүйене отырып, алдын-алудың тиімді әдістерін құру мақсатында мектептегі буллинг ерекше назар аударуды қажет ететін білім беру ортасының қауіпсіздігіне тікелей әсер ететін қауіп деп айтуға болады. Жоғарыда айтылғандай, буллинктің екі түрі бар: тікелей (физикалық) және жанама, немесе

әлеуметтік агрессия деп аталады. Бұл мінез-құлықтың өзіндік гендерлік, психологиялық және жасқа байланысты заңдылықтары бар [6].

Осы тақырыптағы зерттеулердің көпшілігі бұзақылардың жеке ерекшеліктерін анықтауға бағытталған, бірақ бұзақылардың нақты қандай мақсаты бар деген сұрақ ашық болып қалады: олар осылайша үстемдік етуге, болмаса айналасындағылар арасында бедел мен танымалдылыққа ие болуға тырысады ма, әлде бұл «ойын-сауықтың» белгілі бір түрін білдіреді.

Тарасова С.Ю., Осницкий А.К. және Аюколопов С.Н. өз жұмыстарында агрессия буллингтің бір нұсқасы ретінде қарастырады. Зерттеушілердің пікірінше, агрессияны көрсету буллингтің құрбандарында қорқыныш қалыптастыруға ықпал етеді, осылайша агрессордың позициясын нығайта түседі. Сондай-ақ, буллинг құрбандарын болашақ агрессорларға айналдыру ықтималдығы жоғары екендігі атап өтілді. Өйткені оларда эмоционалды және мінез-құлық тұрақсыздығының белгілері, сондай-ақ мазасыздық пен агрессия деңгейінің жоғарылауы мүмкін. Жасөспірім ұлдар физикалық агрессияның көріністеріне көбірек бейім екендігі анықталды, ал жасөспірім қыздар басқа адамдардың жағымсыз сыртқы бағалауларында, қауесеттердің таралуында және т. б. көрінетін ауызша сөйлеуге бейім болды [7].

Буллинг түрлеріне тоқталатын болсақ оларға:

1. Мектептегі физикалық буллинг – бұл соққыларда және басқа дене жарақаттарында көрінуі мүмкін тікелей мақсатты физикалық әсер [3].

2. Психологиялық мектептегі буллинг – бұл жәбірленушінің психикасына әсер ету мақсатында жасалатын зорлық-зомбылық, бұл психологиялық жарақаттардың дамуына әкелуі мүмкін. Қорқытудың бұл түрі жәбірленушіге ыңғайсыздық туғызу және сенімсіздік сезімін дамыту мақсатында ауызша қорлау немесе қорқыту, қудалау түрінде көрінеді.

Сондай-ақ, осы тақырып аясында психологиялық әсер ету формасына мыналар жатады:

– ауызша буллинг (мысалы: қорлайтын есім-лақап ат, қорлау, қорлайтын қауесеттерді тарату және т. б.);

– қорлайтын қимылдар немесе әрекеттер (мысалы, жәбірленушіге түкіру немесе оған қыймылы арқылы қорлау әрекетін көрсету);

– қорқыту (жәбірленушінің мінез-құлқына әсер ету және қорқыныш пен сенімсіздік сезімін тудыру үшін агрессивті дене тілі мен дауыс интонациясын қолдану);

– окшаулау (жәбірленушіні оқушылардың бір бөлігі немесе бүкіл сынып болып әдейі окшаулайды, қуып жібереді немесе елемейді);

– кибербуллинг-электронды құрылғылар, интернет-ресурстар арқылы қорлау (айыптаушы сипаттағы суреттер мен фотосуреттерді жіберу, ат қою, қауесеттерді тарату және т.б.) [8].

Психологиялық қорқыту - классикалық буллингтің кіші түрлерінің бірі және «кибербуллинг» деп аталады. Кибербуллингті смартфондар, электрондық пошта, веб-беттер, әлеуметтік желілер, блогтар және басқа интернет-ресурстар сияқты бұқаралық ақпарат құралдары мен коммуникация құралдары арқылы болатын қорлау ретінде сипаттауға болады. Басқаша айтқанда, кибербуллинг – бұл өзара әрекеттесудің электронды түрлерін қолдана отырып, белгілі бір уақыт ішінде топ немесе жеке тұлға жүйелі түрде жүзеге асыратын және өзін оңай қорғай алмайтын жәбірленушіге қарсы бағытталған қасақана агрессивті әрекеттер [8].

Кибербуллинг – бұл халықаралық деңгейге жеткен мәселе. 2013 жылғы «АҚШ-тағы буллинг статистикасына» сәйкес, балалар мен жасөспірімдердің шамамен 58%-ы интернетте қорқытылғанын хабарлады, олардың сауалнамаға қатысқандардың жартысынан көбі бұл оқиға туралы ата-аналарына хабарламағанын көрсетті [6]. Кибербуллинг жасөспірімдерге айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін және мазасыздықтың, депрессияның және тіпті суицидтік көріністердің дамуына әкелуі мүмкін. Көптеген ұқсас белгілердің болуына қарамастан, кибербуллинг буллингтан біршама ерекшеленеді. Біріншіден, кибербуллинг – бұл қорқытудың жеке нұсқасы, ал буллинг – бұл басқа адамды агрессивті қудалау, бопсалау және психологиялық қорлаудың жалпы анықтамасы. Екіншіден, кибербуллинг жағдайында тікелей физикалық байланыс жоқ, өйткені қорқыту онлайн-қызметтер мен ақпараттық технологиялар арқылы жүзеге асырылады. Үшінші ерекшелігі – анонимділік. Анонимділік агрессорға қауіпсіздік пен жазасыздық сезімін тудырады, осылайша оның қолдарын ашады, бұл қорқыту құрбандары үшін ауыр зардаптардың жоғарылау қаупіне әкелуі мүмкін. Психологиялық қорлау, оның кез-келген көрінісінде, психоәлеуметтік бейімделу проблемаларының дамуының маңызды көрсеткіші болып табылады.

Қауіпсіз орта оқушылар өздерін маңызды сезінетін және құрдастары мен ересектері мойындайтын жағдайда пайда болады. Мұғалімдермен және құрдастарымен жағымды қарым-қатынаста болған, сондай-ақ олардан қолдау алатын балалардың өзін-өзі бағалау деңгейі жоғары болуы және өздері үшін тұруы

ықтимал. Құрдастарымен және мұғалімдерімен жағымсыз тәжірибесі бар оқушылар өзін-өзі бағалаудың төмендігінен және әлеуметтік бейімделу проблемаларының болуынан зардап шегуі мүмкін. Буллинг мәселесіне қызығушылықтың артуының себептерінің бірі-оның академиялық үлгеріммен байланысы. Оқушылар уақытының көп бөлігін мектепте өткізетіндіктен, мектептер оқушының әлеуметтік, интеллектуалдық және мінез-құлық дамуына айтарлықтай әсер ететінін жоққа шығаруға болмайды. Мектеп климаты мектеп қауіпсіздігінің маңызды бөлігі болып табылады. Достыққа бағытталмаған мектеп атмосферасы баланың оқу қабілетіне теріс әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар мұғалімдердің сыныптағы оқушылардың мінез-құлқын тиімді басқару қабілетіне кедергі келтіреді.

Буллинг туралы заманауи шетелдік зерттеулердің мысалдары

Мектеп ұжымындағы психологиялық қорлау мәселесін заманауи зерттеудің бір мысалы ретінде В. Маруктың зерттеуін алсақ болады. Алынған зерттеу нәтижесіне сәйкес, буллингтің «жәбірленушіге» бағытталған кез-келген түрі оның жалпы психологиялық жағдайына ғана емес, денсаулығына да теріс әсер ететін әртүрлі стресстік реакциялар мен психосоматикалық белгілерді тудыруы мүмкін. Бұл зерттеуге Луисвилдегі, Кентуккидегі және Питтсбургтегі орта мектеп оқушылары қатысқан (барлығы 14 пен 19 жас аралығындағы 181 адам). Алынған мәліметтерге сәйкес, буллингтің әртүрлі түрлері оқушылардың стресстік реакциясының нақты үлгілеріне әкелді. Автор қорлау қорқытуды тудыратынын, сондықтан психологиялық буллингке ұшыраған қатысушылар қорқытудың басқа түрлерін де мақұлдай алатынын атап өтті [9].

Бүгінгі таңда мектепте қорқыту, буллинг мәселесі тек қазақстандық мектептерде ғана емес, бүкіл әлемдегі мектептерде жиі кездесетін құбылыстардың бірі болып табылады. Сонымен, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының зерттеуіне сәйкес, литвалық 11 жастағы оқушылардың 64%-ы, 50%-ы ресейлік, 46 %-ы бельгиялықтар үнемі буллингке ұшырайды. Австрияда, Люксембургте және Шотландияда бұл көрсеткіш 32%, Канада мен Швейцарияда – 30%, Францияда – 25% құрайды [10]. Біздің елімізге келетін болсақ, 2011 жылы БҰҰ Балалар қорының (ЮНИСЕФ) зерттеу нәтижелері бойынша қазақстандық оқушылардың 66,2%-ы мектептегі зорлық-зомбылыққа тап болды, оның 63,6%-ы куәгер, 44,7%-ы жәбірленуші, ал 24,2%-ы зорлық-зомбылық жасағанын мойындады [11]. Бірақ Қазақстан Республикасы Ұлттық Қоғамдық денсаулық сақтау орталығының «Мектеп жасындағы балалардың денсаулыққа қатысты мінез-құлқы» зерттеуінің деректері. Бұл сауалнама 2018 жылы қазақстандық мектеп оқушылары арасында жүргізілді. Зерттеу барысында оқушылардан буллингке немесе кибербуллингке қаншалықты жиі қатысқаны немесе соңғы екі айда мектепте оның құрбаны болғаны туралы сұрақтарға жауап беруді сұрады. Белгілі болғандай, 11-15 жас аралығындағы жасөспірімдердің 17% - ы айына бір немесе одан да көп рет мектепте қорланған. Буллингтің құрбандары көбінесе ауыл оқушыларымен салыстырғанда, қала оқушылары болады. Ұлдар мен қыздар арасында қорқытудың таралуы 15 жасқа қарай біршама төмендейді.

Мектептегі буллинг зерттеулері, көбінесе отбасыларда физикалық жазалар қолданылатын немесе отбасы мүшелері балаға белгілі мәселелерді шешу үшін физикалық күш қолдануға үйрететін, отбасылық қатынаста сүйіспеншілік пен жылулықтың, мәселелерді шешуде ата-анадан қолдау таппайтын оқушылар, көп жағдайда басқа оқушыларды қорлауға өзін улауға мүмкіндік беретінін көрсетті. Мінез-құлқында үнемі агрессияны көрсететін оқушылар, әдетте ересектерге қоздырушы мінез-құлық көрсетеді немесе қарсы тұрады, олар қоғамға жат және мектептегі мінез-құлық ережелерін бұзуға бейім келеді. Қорқытудың құрбаны болған қатысушылар әдетте мазасызданады, өзіне сенімді емес, сақ және өзін-өзі бағалаудың төмендігінен зардап шегеді, оларды қорқытатын қатысушылармен кездескенде сирек қорғанады немесе кек алады. Оларға әлеуметтік дағдылар мен достар жетіспеуі мүмкін және олар көбінесе әлеуметтік оқшаулануда.

Жәбірленушілер, әдетте, ата-аналары оларды асыра қорғаштайтын, қоғамда әлеуметтену дағдыларын дамытпайтын, балаларына сенбейтін және олардың бостандығын шектейтін отбасыларда тұрады. Егер мектептегі қорқыту мәселесі ретроспективті талдауды қолдана отырып, тарихи тұрғыдан қарастырылса, онда мектептегі буллинг мәселесін зерттеудің басталуы ХХ ғасырдың 70-жылдарында, 1978 жылы норвегиялық зерттеуші Дана Олвеустың мектептердегі агрессия туралы «Хулиганы и мальчики для битья» кітабы шыққан кезде басталды. Ол сондай-ақ 1982-1984 жылдары қорлауға қарсы алғашқы эксперименттік бағдарламаны енгізді. Бағдарлама Норвегияның 42 мектебінде сынақтан өтті. Бұл бағдарламаның ерекшелігі: мектеп қорлауының таралуы туралы мектеп оқушыларына үнемі жасырын сауалнама жүргізу, сыныптарда, ата-аналар жиналыстарында буллинг мәселелерін талқылау, мектеп қызметкерлерін буллингті алдын алу және оның пайда болуына араласу стратегияларына үйрету, қорқыту мәселелері бойынша жалпы мектеп конференциясын өткізу.

Осы эксперимент аяқталғаннан кейін жиырма ай өткен соң, мектептердегі жағдайды зерттеу жүргізілді, нәтижесінде қорлау эпизодтарының жиілігі екі еседен астам төмендеді. Мектеп оқушыларының айтуынша, мектеп қауіпсіз орынға айналды; мектеп оқушылары арасындағы сенімді және ұзақ достық қарым-қатынастардың саны артты; оқу үлгерімі артты; сабаққа келмеу, ұрлық, бұзақылық және вандализм әрекеттері азайды. Бұл нәтижелер Д.Ольвеус бағдарламасын бүкіл ел бойынша заңнамалық түрде енгізуге мүмкіндік берді. Сондықтан Норвегия мен Швецияда зерттеулер жалғасып, 1980 жылдары мектептегі буллинг пен қорлауға қарсы алғашқы ұлттық интервенциялық науқан ұйымдастырылды. Бұл норвегиялық жұмыстың жетістігі, сөзсіз, басқа еуропалық елдердегі зерттеулер мен интервенциялық әрекеттерге әсер етіп оларды осы бағытта шабыттандырды. Сонымен, Еуропада 1987 жылы Ставангерде (Норвегия) өткен кездесу басқа зерттеушілер мен практиктерді ынталандырды, атап айтқанда Финляндия, Ұлыбритания және Ирландия мектептегі қорқытуға қарсы бағытталған мамандандырылған бағдарламаларды әзірлеуге кірісті, ал Жапонияда 1980 жылдары зерттеу дәстүрі қалыптасты, бұл «иджиме» (яғни жапон тілінен аударғанда «буллинг» деп аударылады) табиғаты мен пайда болу жиілігі туралы зерттеулер жүргізуді көздеді, олар арнайы жапондық мәселе болып саналды. Содан кейін әлемдік тәжірибедегі мектептегі қорқыту проблемасының өткірлігі, сондай-ақ зерттеу белсенділігі мен қоғамдық алаңдаушылық біршама төмендеді, дегенмен 1993-1995 жылдар аралығында мектептегі қорқытудан туындаған суицидтер белсенділіктің екінші кезеңіне әкелді, ол әлі де жалғасуда. Мәселен, мысалы, Ұлыбританияда 1997 жылы Д. Ольвеус бағдарламасына ұқсас Д.Таттум бағдарламасы жүзеге асырылды.

Д.Таттум бағдарламасына араласу кезеңінде «қамқорлық» негізінде жүзеге асырылды. Жұмыстың бұл түрі әсіресе жастардың өтпелі кезеңдерінде маңызды. Қамқорлықтың мәні мынада: әр оқушыға жақын жерде тұратын жоғарғы сынып оқушы бекітіледі және олар мектепке бірге келеді және мектептен бірге қайтады. Бұл мектепке және үйге барар жолда буллинг жағдайларын болдырмауға көмектеседі. Алдын алу кезеңінде буллинг немесе жанжал жағдайында көркем мінез-құлыққа үйрететін арнайы сабақтар немесе курс-модульдер өткізуді маңызды [12]. Жоғары сынып оқушыларының төменгі сынып сынып оқушылары арасындағы ынтымақтастықтың ұқсас түрі Қазақстанда, Назарбаев Зияткерлік мектептерінде (НЗМ) бар. Соңғы 25 жылда шетелдік баспасөзде қорқыту мәселесі бойынша 1000-нан астам ғылыми мақалалар жарияланды. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, қорлау барлық елдерде жиі кездеседі, әр мектепте орта есеппен әрбір бесінші бала осы күнге дейін қорлаудың құрбаны болған немесе болып табылады, ал әрбір жетіншісі басқаларды қоралайды. Қорқыту жағдайлары білім беру жүйесінен тыс жерде де анықталуы мүмкін: әскерде, түрмеде, жұмыста.

Мектеп ортасында кибербуллингті зерттеудің мысалы – Сара Б.Летманның (Sara B. Låftman), В.Эстбергтің (Viveca Östberg) және Б.Модиннің (Bitte Modin) зерттеуі [13]. Бұл зерттеудің мақсаты кибербуллингтің пайда болуы мен оқушылар арасында қылмыс жасау жағдайлары арасындағы байланысты, мектеп басшылығының қадағалаумен және мектеп жағдайының сапасына байланысты зерттеу болды. Менеджменттің тиімділігі мен беделін мектеп мұғалімдері бағалады. Деректер 2016 жылы орындалған екі бөлек ақпарат жинағынан алынды: 1. Стокгольм мектебін зерттеу (the Stockholm School Survey) орта мектеп оқушылары арасында (17-18 жас); 2. Сол мектептердегі мұғалімдер арасында жүргізілетін Стокгольм мұғалімдерінің зерттеуі (Stockholm Teacher Survey). Зерттеуге Стокгольмдегі 58 мектептен 6067 оқушы мен 1251 мұғалім қатысты. Зерттеу оқушылар мен мұғалімдер арасында сауалнама жүргізу арқылы жүргізілді. Оқушыларға қойылған сұрақтар алкоголь мен есірткіні қолдану, темекі шегу, қылмыстық мінез-құлық, әлеуметтік қатынастар және мектептегі жалпы орта туралы болды. Мұғалімдер арасында жүргізілген сауалнаманың негізгі мақсаты мектептің сипаттамалары туралы ақпарат жинау болды: мектеп басшылығын бағалау, ынтымақтастық пен келісімге (консенсусқа) ұмтылу, мектеп этикасы және жұмыс жағдайларын бағалау. Сауалнамадан алынған мәліметтер оқушылардың жауаптарымен салыстырылды, бұл ерекшеленген сипаттамалардың психологиялық денсаулықпен, қорқытумен және академиялық үлгеріммен байланысының бар екендігін анықтады [14].

Мұғалімдер мен білім беру мекемелерінің басшылары арасында буллингке қарсы әдістер мәселесінде сауаттылықты арттыруға назар аударып, жағдай жасау керек. Қорқытудың алдын алу бағдарламаларын және оның түрін – кибербуллингті енгізу арқылы мектептегі қорқытудың алдын алу оқушылардың әл – ауқатын қамтамасыз ету үшін басымдық болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Буллинг әсер студенттің жаңа түрлеріне ие болады және қазіргі білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді. Технологияның дамуы кибербуллингті дамыту үшін платформаны қалыптастыруға қызмет етті, өйткені жасөспірімдер бұған ықпал ете алатын интернет-коммуникацияларға көбірек

қатысады. Қазіргі зерттеулерге сәйкес, кибербуллингтің құрбандары көбінесе шынайы өмірде қорланған балалар болып табылады. Олар әртүрлі себептермен осал, өзіне сенімді емес, құрдастарымен салыстырғанда сыртқы келбеті, шығу тегі, мінез-құлқы және денсаулық жағдайы бойынша қандай да бір айырмашылықтармен сипатталады.

Бұл шолу мақаласында профилактикалық бағдарламалардың тиімділігін көрсететін және олардың қажеттілігін дәлелдейтін заманауи зерттеулердің мысалдары қарастырылды. Буллингті алдын алудың ең көп жүзеге асырылатын шараларының бірі- Д.Олвеус қорқытудың алдын алу бағдарламасы. Айта кету керек, әртүрлі алдын-алу шараларының көптігіне қарамастан, олардың барлығы тиімді бола бермейді. Қазіргі уақытта әртүрлі елдерде мектептің жүйе ретінде қатысу дәрежесінде ерекшеленетін мектептегі қорлау мәселесін шешудің көптеген бағдарламалары бар. Алайда, осы бағдарламалардың барлығында жалпы параметрлер бар: 1. оқушылардың қорлаудың таралуы туралы тұрақты анонимді сауалнамасы; 2. сыныптарда, жалпы мектепте және ата-аналар жиналыстарында қорқыту мәселесін талқылау; 3. балалардың өздері (қатысуымен және ересектердің көмегімен) мінез-құлық кодексін әзірлеу; 4. үзілісте, асханада, спорт алаңында және мектеп ауласында мұғалімдердің балаларды қадағалауын күшейту; 5. мектеп қызметкерлерін буллингті алдын алу және оның пайда болуына араласу стратегияларына үйрету. Әр мектептің өзіндік ерекшеліктері бар, сондықтан барлық жағдайда бірдей технологияларды жаппай енгізу экологиялық емес болып көрінеді.

Бүгінгі күні диагностиканың нақты практикалық әдісі жоқ, оның нәтижелері бойынша профилактикалық шаралар жүйесі құрылатын еді. Осылайша, біз буллинг мен кибербуллингтің алдын алуға және мектепте де, одан тыс жерлерде де қауіпсіздік жағдайларын жасауға бағытталған алдын алу шараларын дамыту және құру қажеттілігі туралы қорытынды жасай аламыз. Сондай-ақ, бұл мәселені шешудің тиімділігі жеке адамдарға емес, білім беру процесінің барлық қатысушыларының бірлескен жұмысына байланысты екенін тағы бір рет атап өткіміз келеді: мектеп мекемелерінің әкімшілігі, мұғалімдер, психологиялық қызметтер, ата-аналар және, әрине, оқушылардың өздері.

Қорыта келгенде, қазіргі уақытта зерттеушілерде қазақстандық жасөспірімдік ортада буллинг туралы мәліметтерді жинауға, яғни зорлық-зомбылық, агрессия сияқты эмоциялық және этикалық күрделі тақырыптарға сұрақтар қоюға әрдайым мүмкіндік бермейді. Зерттеу процесін ұйымдастыру және жиналған деректердің сапасы мұғалімдер мен мектептер басшылығының қолдауына, жасөспірімдер мен олардың ата-аналары тарапынан орналасуына және маңызды қарым-қатынасына байланысты. Буллинг туралы ақпарат жинау қатысушылар үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін деген қауіптілік – бұл ғылыми және педагогикалық қоғамдастықтардың бірлескен күш-жігерімен шешетін маңызды мәселе. Буллинг туралы ғылыми білімді дамыту үшін мұғалімдер, жасөспірімдер мен олардың ата-аналары тарапынан зерттеушілерге деген сенім, сондай-ақ зерттеушілердің материалдарды жинау және жариялау кезінде этикалық қағидаларды қатаң сақтауы қажет. Біздің көзқарасымызша, осы кезеңде жасөспірімдік ортада агрессивті мінезқұлықты зерттеушілердің алдында, сондай-ақ білім беру процесінің барлық қатысушыларының алдында тұрған ең маңызды міндет пікірталастың жалпы өрісін қалыптастыру, жасөспірімдер ортасындағы зорлық-зомбылыққа байланысты мәселелер ашық және конструктивті талқылануы мүмкін ортақ мақсатты іздеу болып табылады. Білім беру орталарында буллингтің құрбандарына ерекше назар аудару керек.

Әдебиеттер:

1. Smith P.K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russel S., & Tippett N. Cyber bullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child and Psychiatry*, 2008, No49, 376-385.
2. Бочавер А. А., Хломов К. Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. – 2013. – Т. – 10, – № 3. – С. 149–159.
3. Кутузова Д. А. Травля в школе: что это такое и что можно с этим делать // *Журнал практического психолога*. 2007. № 1. Б. 72–90.
4. Бочавер А. А., Хломов К. Д. Кибербуллинг: травля в пространстве современных технологий // *Журнал Высшей школы экономики*. 2014. № 3. С. 177–191
5. Бочавер А.А. Опросник риска буллинга (ОРБ) / А.А. Бочавер [и др.]. *Вопросы психологии*, 2015, №5. Б. 146-157. Другие авторы: Кузнецова В.Б., Бианки Е.М., Дмитриевский П.В., Завалишина М.А., Капорская Н.А., Хломов К.Д.
6. Гребенкин Е.В. Профилактика агрессии и насилия в школе. Р-н/Д: Феникс. 2006. 160б.

7. Тарасова С.Ю., Осницкий А.К., Ениколопов С.Н. Социально-психологические аспекты буллинга: взаимосвязь агрессивности и школьной тревожности [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2016. Том 8. No 4. Б. 102-116.
8. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться // Семья и школа. 2006. No 11. С. 15-18.
9. Maruca V.L. Cyberbullying as its own construct: a new measure for analyzing its effects on students. Dissertation. Spalding University, USA, 2016.
10. World Health Organization. Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. International Report from the 2013/2014 Survey. URL: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/303438/HSBC-No7-Growing-upunequal-full-report.pdf?ua=1
11. Оценка насилия в отношении детей в школах Казахстана. Учреждение Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан и Представительство ЮНИСЕФ в Казахстане при поддержке Министерства иностранных дел Норвегии. Астана, 2013
12. Проблема травли детей в школе. Обзор зарубежных исследований. – URL:<https://pro-psichology.ru/prakticheskaya-psichologiya-nauchno-metodicheskij/1094-problema-travli-detej-v-shkole-obzor-zarubezhnyx.html> (Дата обращения: 02.05.2021)
13. Låftman, S.B.; Östberg, V.; Modin, B. School Leadership and Cyberbullying – A Multilevel Analysis. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 2017, 14, 1226.
14. Kowalski R.M., Limber S.P., Agatston P.W. Cyberbullying: Bullying in the digital age. N.Y.: Wiley-Blackwell, 2011.
15. Волкова Е. Н., Волкова И. В. Кибербуллинг как способ социального реагирования подростков на ситуацию буллинга // Вестник Минского университета. 2017. № 3. С. 11. DOI: 10.26795/2307-1281-2017-3-17
16. Шалагинова К.С., Куликова Т.И., Залыгаева С.А. Гендерные особенности буллинга в подростковом возрасте // Психологическая наука и образование. – 2019. – Том 24. – № 4. – С. 62-71.
17. Екимова В.И., Залалдинова А.М. Жертвы и обидчики в ситуации буллинга: кто они? // Современная зарубежная психология. 2015. Том 4. №4. С. 5-10.
18. Соболевская О.В. Привычное зло. Как распространяется школьный кибербуллинг / О.В. Соболевская. – Текст : электронный // Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». – 2021. – URL: <https://iq.hse.ru/news/310155222.html>.
19. Бочкарева, Е.В. Теоретико-правовые аспекты кибербуллинга / Е.В. Бочкарева, Д.А. Стренин // Всероссийский криминологический журнал. – 2021. – Т. 15. – № 1. – С. 91-97. – DOI: 10.17150/2500-4255.2021.15(1).91-97.

References:

1. Smith P.K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russell S. and Tippett N. Cyberbullying: its nature and impact on secondary school students. *Journal of Child Psychiatry*, 2008, № 49, 376-385.
2. Bochaver A. A., Khlomov K. D. Bullying as an object of research and a cultural phenomenon // *Psychology. Journal of the Higher School of Economics*. 2013. Vol. 10, No. 3. pp. 149-159.
3. Kutuzova D. A. Bullying at school: what is it and what can be done with it // *Journal of a practical psychologist*. 2007. No. 1. pp. 72-90.
4. Bochaver A. A., Khlomov K. D. Cyberbullying: harassment in the space of modern technologies // *Journal of the Higher School of Economics*. 2014. No. 3. pp. 177-191
5. A Bochaver.A. Bulling Risk Questionnaire (ORB) / A.A. Bochaver [et al.]. *Questions of Psychology*, 2015, do No5. pp. 146-157. Other authors: Kuznetsova V.B., Bianki E.M., Dmitrievsky P.V., Zavalishina M.A., Kaporskaya N.A., Khlomov K.D.
6. Grebenkin E.V. Prevention of aggression and violence at school. R-n/A: Phoenix. 2006. 160 p.
7. Tarasova S.Yu., Osnitsky A.K., Enikolopov S.N. Socio-psychological aspects of bullying: the relationship of aggressiveness and school anxiety [Electronic resource] // *Psychological science and education psyedu.ru* . 2016. Volume 8. No. 4. pp. 102-116.
8. Kon I.C. What is bullying and how to deal with it // *Family and school*. 2006. No. 11. pp. 15-18.
9. Maruka V.L. Cyberbullying as its own construction: a new measure for analyzing its impact on students. Dissertation. Spalding University, USA, 2016.
10. World Health Organization. Unequal growing up: gender and socio-economic differences in the health and well-being of young people. International report on the results of the 2013/2014 survey. URL: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/303438/HSBC-No7-Growing-upunequal-full-report.pdf?ua=1

11. *Assessment of violence against children in schools in Kazakhstan. Establishment of the Commissioner for Human Rights in the Republic of Kazakhstan and the UNICEF Representative Office in Kazakhstan with the support of the Norwegian Ministry of Foreign Affairs. Astana, 2013*
12. *The problem of bullying children at school. Review of foreign studies. – URL: <https://psixology.ru/prakticheskaya-psixologiya-nauchno-metodicheskij/1094-problema-travli-detej-v-shkole-obzor-zarubezhnyx.html> (Accessed: 02.05.2021*
13. *Loftman S.B.; Ostberg V.; Modin B. School leadership and cyberbullying – multilevel analysis. Int. J. Environment. Res. Public Health, 2017, 14, 1226.*
14. *Kowalski R.M., Limber S.P., Agatston P.U. Cyberbullying: Bullying in the Digital Age. New York: Wiley-Blackwell, 2011.*
15. *Volkova E. N., Volkova I. V. Cyberbullying as a way of social response of adolescents to the bullying situation // Bulletin of the Minsk University. 2017. No. 3. p. 11. DOI: 10.26795/2307-1281-2017-3-17*
16. *Shalaginova K.S., Kulikova T.I., Zalygaeva S.A. Gender features of bullying in adolescence // Psychological science and education. – 2019. – Volume 24. – No. 4. – C. 62-71.*
17. *Ekimova V.I., Zalaldinova A.M. Victims and abusers in a bullying situation: who are they? // Modern foreign psychology. 2015. Volume 4. No. 4. pp. 5-10.*
18. *Sobolevskaya, O. V. Habitual evil. How school cyberbullying spreads / O.V. Sobolevskaya. – Text : electronic // National Research University "Higher School of Economics". – 2021. – URL: <https://iq.hse.ru/news/310155222.html>.*
19. *Bochkareva, E. V. Theoretical and legal aspects of cyberbullying / E. V. Bochkareva, D. A. Strenin // All-Russian Journal of Criminology. – 2021. – Vol. 15. - No. 1. – pp. 91-97. – DOI: 10.17150/2500-4255.2021.15(1).91-97.*

SRSTI 04.41.61

<https://doi.org/10.51889/2959-6270.2023.82.2.002>

K.Kantayeva^{1*}, Zh.Kuanysbayeva¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan*

SOCIAL INFANTILISM AMONG YOUNG PEOPLE

Abstract

This article is devoted to the study of social infantilism among young people and its sociological analysis. Social infantilism is a phenomenon in which young people retain childish behavioral and emotional characteristics in adulthood. The purpose of the study is to identify the factors and mechanisms of social infantilism among young people and its impact on modern society.

In the course of the work, a literary review was conducted, including an analysis of previous studies on this topic. The research methodology included a combined approach, including quantitative and qualitative methods. The results of the study show the presence of social infantilism among a significant part of young people. Young people show a preference for instant gratification and are reluctant to take responsibility. The key factors contributing to social infantilism are the family environment, the educational level and the influence of the media.

Discussion of the results of the study makes it possible to better understand the causes and consequences of social infantilism among young people. The analysis and conclusions of this study are important for the formation of strategies to support and stimulate the development of adult character traits in young people, as well as for public consciousness in the context of socio-cultural changes.

Keywords: social infantilism, youth, sociological analysis, behavior, responsibility, social support.